

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**«ԹՈՐՈՍ ԼԵՒՈՆԻ» ՎԷՊԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐԸ****Համառոտագիր**

Սոյն յօդուածում անդրադարձել ենք Մերենցի «Թորոս Լեւոնի» պատմավէպի ստեղծագործական պատմութեան մանրամասներին եւ ժամանակակիցների ու յետագայ ուսումնասիրողների արձագանգներին: Վէպի ստեղծագործական պատմութեան մանրամասների առումով անգնահատելի արժէք են ներկայացնում վիպասանի դասեր՝ Թագուհի Շիշմանեանի նամակները, որոնցից ի հարկի կատարել ենք մէջբերումներ: Վէպում տիրապետողը վառ հայրենասիրութիւնն է: Մարդկային բոլոր յատկանիշները ձուլւում կամ հակադրւում են այդ գաղափարին: Հերոսները բաժանւում են երկու մասի՝ հայրենիքին նուիրուած անձնուէր մարդիկ եւ կենտրոնախոյս ձգտումներով համակուած հայրենիքի թշնամիներ: Պատմական դէպքերի մի մասը հեղինակը վերապատմում է, առանց կոնկրէտացնելու այն մարդկային փոխյարաբերութիւնների մէջ: Քիչ են օգտագործուած պատմական այն աղբիւրները, որոնք նիւթ են ծառայում այդ ժամանակաշրջանի Կիլիկիայի ժողովրդի կենցաղի, բարքերի նկարագրութեան համար: Ժամանակակիցները վէպի մասին արտայայտուել են ջերմ եւ ընդծել հեղինակի տաղանդը պատմական վէպ ստեղծելու գործում: Թորոսի կերպարը հմայել է նրանց որպէս հայրենասիրական եւ հումանիստական գաղափարներով տոգորուած անձնաւորութիւն: Ստ. Պալասանեանը, ճիշդ է նկատել, երբ ասել է, թէ քիչ կը պատահի այդ վէպի նման իր ժամանակին գրուած ու հրատարակուած գիրք: «Թորոս Լեւոնի» վէպն, ինչպէս իր ժամանակին նշում էր Յովհ. Թումանեանը, այսօր էլ մնում է հայրենասիրութեան եւ ժողովրդասիրութեան վառ օրինակ մեր սերունդների համար:

Մուտք

Հայ ժողովրդի ազատագրման մասին ունեցած յոյսերն ու տենչերը դեռեւս երիտասարդական տարիներից անթեղուած էին Մերենցի հոգում: Նրա վիպական գործունէութիւնը գալիս էր ապացուցելու, որ օտարութեան մէջ գտնուող, բայց հոգով իր ժողովրդին նուիրուած Մերենցի խուզարկու միտքը իրօք յառած է եղել հայրենի երկրում տեղի ունեցող իրադարձութիւններին: Թուրքական բռնապետութեան պայմաններում ընկճուած հայութեանը հարկաւոր էր արթնացնել, յիշեցնել Կիլիկեան Հայաստանի հերոսական եւ փառաւոր անցեալը, որի համար մեր պատմագրութիւնը հսկայական նիւթ էր տալիս: Հետեւաբար ժողովրդի ճակատագրի ու նրա լուսաւոր ապագայի մասին պայծառ լաւատեսութեամբ տրամադրուած Մերենցը պատմական վէպ ստեղծելու առաջին քայլը կատարեց՝ գրելով իր անդրանիկ երկը՝ «Թորոս Լեւոնի»-ն, որի թեման վերցուած է Կիլիկիայի պատմական անցեալից: Վէպում հեղինակի ուշադրութիւնը բեւեռուել է հայկական ընդհատուած պետականութեան վերականգնման փոթորկալի ժամանակին: Մերենցը գիտակցօրէն ընտրել է պատմութեան այն շրջանը, երբ օտարերկրեայ զավթիչների դէմ ոտքի կանգնելով՝ ժողովուրդը բացայայտում է իր ազգա-

յին բնաւորութեան՝ անհուն ազատասիրութեան ու հայրենասիրութեան ամենավսեմ առանձնայատկութիւնները: Իրաւացի էր «Արաքս»-ի քննադատը, երբ ասում էր, թէ Ծերենցը, «մտնելով պատմական անցեալի խորքերը եւ ընտրելով անցեալից նիւթեր իւր վէպերի համար, նպատակ է ունեցել ցոյց տալ, թէ ինչ էին անում մեր նախնիք այդ դէպքում, երբ հայրենիքը ոտնակոխ եղած օտարներին ընկնում էր վտանգի մէջ»¹:

Սոյն յօդուածով նպատակ ունենք անդրադառնալու Ծերենցի «Թորոս Լեւոնի» վէպի ստեղծագործական պատմութեան մանրամասներին ու արձագանգներին, որոնք առաւել պակաս ուշադրութեան են արժանացել հետազօտողների կողմից:

1870-ական թուականներին, Ծերենցն սկսում է իր որոնումները հայոց պատմական անցեալի մէջ ու պատմական լայն հայեցակարգ մշակելու եւ իր գաղափարական մտայնացումները գեղարուեստական ինքնատիպ ձեւով արտայայտելու համար, խորագին ուսումնասիրում է ժողովրդի կեանքի պատմութեան տարեգիրքը, նրա հերոսական սխրանքներով լի էջերը՝ ճանաչելով ժողովրդի անցեալը, ներկան աւելի լաւ ըմբռնելու համար, աւելի պայծառօրէն նայելու դէպի ապագան: Այդ նպատակով Ծերենցը շրջագայում է Հայաստանի տարբեր վայրերը՝ ծանօթանալու «իւր ազգի վիճակին»: «...անիկա (Ծերենցը - Ն.Ա.Ա.) իր ոտքերովը կարդացած է հայոց աշխարհը,- գրում է Յ. Օշականը,- եւ աչքերովը յօրինած՝ անոր հոգին, զայն ծուէն-ծուէն քակելով, քաշելով մեր դաշտերէն, մեր ջուրերէն ու երկինքէն: Երկու անգամ ըրած է անիկա այդ սրբազան ուխտաւորութիւնը իր պապերուն հողերը դէպի: Միւս կողմէ՝ Կիլիկիա, Կիպրոս, այսինքն Թորոս Լեւոնիին ենթահող ծառայող աշխարհը անիկա դարձեալ իր կրուկներովը կը ճանչնայ»²:

Մինչ երկրորդ ճամբորդութիւնը Ծերենցը Կիպրոսում արդէն գրել էր իր առաջին պատմական վէպը՝ «Թորոս Լեւոնի»-ն, որի գրութեան թուականի մասին մեզ ստույգ տեղեկութիւն է տալիս վիպասանի դուստրը՝ Թագուհին (մտերիմները նրան փաղաքշարար Թագուկ էին անուանում): «Թագուկ ինքն ալ գրագէտ մը եղած է³, - գրում է նրա մասին Երուանդ Օտեանը,- եւ գուցէ անգիտակից աշխատակիցն իր հօր. նուրբ ճաշակ եւ արուեստագէտի երեւակայութիւն կ'երեւան իր յօդուածներուն եւ «Գարնան մի Ասուպ» անուն իր մէկ գեղեցիկ վիպակին մէջ»⁴: Վերջինս 1877-ի Ապրիլի 3-ին հօրեղբորորդուն՝ Զարեհին, ուղղած իր նամակում գրում է. «Հայրս... երբեմն կը գրէ, ես ալ նոյն միջոցին իր առջի օրուան գրածը կ'օրինակեմ: Ի՞նչ կը գրէ՝ պիտի ըսես, ահա խնդիրը. եւ ես գաղտնիք մը պիտի յայտնեմ քեզ. հայրս հեղինակութիւն մը սկսած է. **Թորոս Լեւոնի** անուամբ վէպ մը. Յունուար 3-ին սկսաւ, կէսը անցած է. այս միայն քեզի համար է, լռենք: Մեծ մտածմունքներէս մէկն ան է հիմա, շարունակ հօրս կ'ըսեմ թէ ե՞րբ պիտի լմննայ, գրիչը ձեռքը կուտամ, ամա՛ն, շուտ ըրէ՛, կ'ըսեմ, եւ երբեմն ալ կը նեղացնեմ: Եթէ ինձ հարցնես՝ շատ աղէկ, օգտակար, ազգային ոգուով լի եւ հետաքրքրաշարժ վէպ է: Բայց ես այնչափ հայրս եւ իր գրածները կը պաշտեմ որ կը վախճան իմ դատողութիւններէս»⁵: Իսկ 1878-ի Փետրուարին տիկին Մամուրեանին գրած նամակում Թագու-

¹ Թ. Զաքարեան, Արաքս, Գիրք Բ., Պետերպուրկ, 1888, էջ 119:

² Յ. Օշական, Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հ. 4, Երուսաղէմ, 1956, էջ 459:

³ Ծերենցի արխիւում մեծ տեղ են գրաւում «Մենիկ» կեղծանունով Թագուհի Շիշմանեանի բռնիկները, անտիպ նամակները եւ յուշերը, ինչպէս նաեւ «Գարնան մի ասուպ» նորավէպը, որոնք Փրոֆ. Ալ. Մակարեանը ամփոփել է հրատարակել է մի գրքում՝ 2015-ին:

⁴ Ե. Օտեան, «Մասիս» հանդէս, 42-րդ տարի, թիւ 3997, 26 Յունիս, 1893, Կ. Պօլիս, էջ 389:

⁵ Գ.ԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 20/Է, Տէս նաեւ Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), Երկեր, Աշխ. Ալ. Ա. Մակարեանի,

կը խոստովանում է, որ ինքը հնարաւոր բոլոր պայմաններն ստեղծել է հօր համար, որ պէսզի վերջինս կարողանայ ստեղծագործել. «Ամէն առտու կ'ելնէի՝ գործէն դառնալէն վերջը Թորոսը կ'ըսէի եւ թուղթերը ձեռքը կուտայի, երբ գլուխ մը ամբողջանար մէկէն կ'օրինակէի, վասնզի կը վախնայի որ եթէ թողում չի գրեր»⁶:

Հօրեղբորորդուն ուղղուած մէկ այլ նամակում (10/22 Յունիս, 1877. Կիպրոս) Թագուկը յայտնում է, որ Ծերենցը «Թորոս Լեւոնին» աւարտել է երեք ամսուայ ընթացքում՝ 1877-ի Ապրիլի վերջին: Վէպն առաջին անգամ հրատարակուել է նոյն թուականին Կ. Պոլսում⁷: Գրքի առաջին բարեկամներից էր Դեւոնդ Ալիշանի կրտսեր եղբայրը՝ եւրոպական դրամագիտական մի քանի ընկերութիւնների պատուաւոր անդամ Սերովբէ Ալիշանը: «Դուք Թորոսին հաւանք էք,- գրում է նրան Թագուհին,- Ձեր հաւանումը իմ սիրտս հանգչեցուց. Ալիշան մը երբ ըսէ գրքի մը համար «մեր նոր մատենագրութեան մէջ տեղ մը պիտ ունենայ միշտ»՝ այդ գիրքը երջանի՛կ է: ...Յ ամիս անով ապրեցայ. ամէն առտու երբ ելնէի՝ առջի գործս էր հօրս գրասեղանին մօտենալ, գրածը կարդալ, զայն օրինակել. եւ թէ որ ոճի պզտի ne'gligencesներ (անտեսումներ⁸) սպրդած են, բոլոր յանցանքն իմ շտապելուս էր»⁹: Իսկ որոշ ժամանակ անց արդէն Թիֆլիսում գտնուող Թագուհին իրենց ընտանիքի նոյն հաւատարիմ բարեկամին 1879-ի Յունուարի 31 թուագրուած նամակում պատմում է Թիֆլիսահայ միջավայրում գրքի ջերմ ու լայն ընդունելութեան մասին. «Դուք որ Ծերենցի ճշմարիտ բարեկամն էք՝ պէտք է գիտնաք թէ Թորոսը ա՛յն աստիճան ազդեցութիւն ըրած է այստեղ, որ գիմնազ գացող աշակերտէն սկսեալ մինչեւ հայ խմբագիրը եւ Ագուլիսի շաքար ծախողէն որ կ'ըսէ թէ Ագուլիս ալ ղրկած է քանի մը օրինակ՝ մինչեւ քաղաքիս նշանաւոր տիկնայք կարդացած են»¹⁰:

Արդարեւ, «Թորոս Լեւոնի»-ն հրատարակութիւնից յետոյ անմիջապէս տարածուել եւ մեծ արձագանգ է գտել հայութեան երկու հատուածներում: Այդ են վկայում ժամանակակիցներն ու յետագայ ուսումնասիրողները: ««Թորոս Լեւոնին» տառացիօրէն կախարդեց հայ գրական եւ հասարակական միտքը,- գրում է Ս. Սարինեանը,- դա այն բացառիկ երկերից էր, որ արժանացաւ համազգային ճանաչման, զբաղեցրեց ընթերցողների ամենալայն շրջաններ»¹¹: «Լրատու մը,- գրում է Ա. Արփիարեանը,- Թիֆլիսի ռուսերէն թերթի մը մէջ կը ծանուցանէ, թէ արդէն Պոլիս այդ վէպէն 30,000 օրինակ լափած է... Ծերենց օրուան նորութիւնը կը հռչակուի Թիֆլիս»¹²: «Ազգային դէմքեր» մատենաշարի հեղինակ Սիմէոն Երեմեանն էլ գրում է. «Ծերենցը իր «Թորոս Լեւոնի» վէպով թուրքահայ գրականութեան մէջ յեղափոխական զարթումի առաջին նշանը կուտար»¹³:

Վէպի համազգային հռչակը, անշուշտ, պայմանաւորուած էր գաղափարների եւ

Երեւան, 2015, էջ 10:

⁶ Նոյն տեղում:

⁷ «Թորոս Լեւոնի»-ն երկրորդ անգամ հրատարակուել է 1881 թ. Թիֆլիսում: Երրորդը՝ յետ մահու՝ 1902 թ. Թիֆլիսում: 1911 թ. փոքրիկ առաջաբանով լոյս է տեսել Կ. Պոլսում, ապա 1917 թ. Պոսթոնում, 1933 թ. Հայկում, 1935 թ.՝ Պէյրուսում, 1939 թ.՝ Գահիրէում: 1957 թ. Երեւանում (Երկեր, էջ 5-206), 1985 թ.՝ «Հայ դասականների գրադարան» մատենաշարով (էջ 27-222):

⁸ Բացատրութիւնը՝ Ալ. Մակարեանի:

⁹ Գ.ԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 22/Ի, Տէ՛ս նաեւ Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մեհիկ), Երկեր, Աշխ. Ալ. Ա. Մակարեանի, Երեւան, 2015, էջ 11:

¹⁰ Նոյն տեղում:

¹¹ Ս. Սարինեան, Հայկական ռոմանթիզմ, Երեւան, 1966, էջ 430:

¹² Ա. Արփիարեան, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան» մատենաշար, Երեւան, 1987, էջ 400:

¹³ Ս. Երեմեան, Ազգային դէմքեր. գրագէտ հայեր, գիրք 5, Վենետիկ, 1914, էջ 441:

տրամագրութիւնների այժմէականութեամբ: «Թորոս Լեւոնի»-ն լոյս տեսաւ այն օրերին, երբ բռնկուած էր ռուս-թուրքական պատերազմը, եւ հայկական մթնոլորտը վառոււմ էր ազատագրութեան յոյսերով ու սպասելիքներով: Միանգամայն իրաւացի էր Ստ. Պալասանեանը, որը Գրիշ ստորագրութեամբ Մերենցի վէպին նուիրուած իր գրախօսականում գրում էր. «Քիչ գիրք կը պատահի, որ «Թորոս Լեւոնի»-ի նման իւր ժամանակին գրուած ու հրատարակուած լինի»¹⁴: Մերենցի վէպը ազգային երազանքների մի կախարդական հանգրուան էր՝ հայոց պատմութեան անակնկալ հրաշքը: Վիպասանը հայ ընթերցողին ապշեցրեց պատմական Հայաստանի կենդանի պատկերներով, ցոյց տուեց մի իրական երկիր՝ իր կոլորիտով, արքունիքներով ու բերդերով, ուժի, հերոսութեան եւ հայրենասիրութեան ներուժով:

Ընթերցողը «Թորոս Լեւոնի» վէպի միջոցով ծանօթանում է Հայաստանի 12-րդ դարի գոյավիճակին, տեսնում, թէ վիպասանը որքան կենդանի է նկարագրել այն աղէտները, որ կրել է հայ ժողովուրդը օտար նուաճողներից, աւատական նախարարների կենտրոնախոյս ձգտումներից ու գործողութիւններից:

Վէպի հիմքում դնելով Հայաստանի հնագոյն պատմութեան դրամատիկական ժամանակաշրջաններից մէկի քաղաքական իրադարձութիւնները եւ հայոց պատմութեան նշանաւոր դէմքերից մէկի՝ Թորոս Լեւոնի հերոսական գործունէութիւնը՝ արձակագիրը բացայայտել է պատմական իրադրութիւնների զարգացման ընթացքը՝ պայքարը հայրենիքի ինքնուրոյնութեան պահպանման եւ պետականութեան վերականգնման համար: «Եւ ի՛նչ իմաստուն ու գեղեցիկ է դնում նա իր գործի հիմքը,- գրում է Յովհ. Թումանեանը,- իրեն հերոս առնելով Թորոս Լեւոնին, բիւզանդական բանտում փակուած հայ իշխանագնը, որ բանտից դուրս փախչելով, հասնում է իր հայրենիքը, ազատասիրութեան շունչ է փչում, սիրտ տալիս, ոտքի է հանում իր ժողովրդին ու կանգնեցնում է ամուր՝ իր ազատ կեանքով ապրելու»¹⁵:

Երբ համեմատում ենք պատմական տարբեր աղբիւրներում պահպանուած փաստերը վէպում նկարագրուող իրադարձութիւնների հետ, նկատում ենք, որ Մերենցը հայ պատմագիրներից վերցրած նիւթին մօտեցել է իւրովի: Պատմական աղբիւրներում Թորոսի՝ Կիլիկիա վերադառնալու մասին կան տարբեր տեղեկութիւններ: Օրինակ՝ Սամուէլ Անեցին վկայում է, որ Թորոսը Պոլսից նաւով փախչում է Անտիոք եւ այնտեղից անցնում է Կիլիկիա, միանալով եղբօրը՝ Ստեփանէին, գրաւում Ամուտա բերդը. «Բայց ասեն ոմանք, թէ նաւով յԱնտիոք ել՝ և եկն ի Կիլիկիա եգիտ զեղբայրն իւր զՍտեֆանէն՝ և հնարիւք նախ զԱմուտայն առին և ապա նովաւ այլոցն տիրեալ»¹⁶, գրում է նա: Իսկ ուրիշներն ասում են, շարունակում է նոյն պատմիչը, որ Թորոսը բանտից ազատուելուց յետոյ միաժամանակ ապրում է կայսեր պալատում նրա հսկողութեան տակ, ամուսնանում է մի հարուստ կնոջ հետ եւ նրա մահից յետոյ, հարստութիւնը վերցնելով, մի քահանայի առաջնորդութեամբ մտնում է Կիլիկիա եւ գրաւում Վահկայ բերդը. «Իսկ այլք ասեն՝ թէ մինչ ի Կ. Պոլիս էր՝ Դշխոյ կին մի սիրեաց զնա՝ և ետ նմա գանձս բազումս, և Թորոս զգանձն հետ բերեալ զնաց ի լեառնն Վահկային՝ և յայտնեաց զինքն քահանայի միոյ. և քահանայն ուրախացեալ գործ եղ նմա հովուի»¹⁷:

¹⁴ Ստ. Պալասանեան (Գրիշ), «Փորձ» հանդէս, Երրորդ տարի, 1879, Փետրուար, քի 2, Տիփլիս, էջ 135-136:

¹⁵ Թումանեանը քննադատ, Կազմեց եւ խմբագրեց Ն. Թումանեան, Երևան, 1939, էջ 259:

¹⁶ Սամուէլի քահանայի Անեցոյ, Հաւաքումն ի գրոց պատմագրաց, Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթագրութիւններով Ա. Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 131:

¹⁷ Նոյն տեղում:

Եւ վերջապէս մի այլ աղբիւրում կայ տեղեկութիւն, որ Թորոսը Յովհաննէս Կոմնենոս կայսեր բանակի հետ մասնակցում է Կիլիկիոյ պատերազմին, եւ երբ կայսրը մահանում է, եւ նրան յաջորդում է որդին՝ Մանուէլ Կոմնենոսը, յոյները վերադառնում են, իսկ Թորոսը մնում է Կիլիկիայում՝ փրկելու իր տառապեալ հայրենակիցներին. «Իսկ Թորոս որդի Լևոնի մնաց յայնժամ ի Կիլիկիայ և ոչ գնաց զկնի զօրաց կայսերն, այլ գնացեալ ի սահմանս Վահկային ի գեօղ մի իբրև զօտարական ոք ոչ յայտնեալ զինքն ումեք՝ բայց միայն քահանայի միոյ Հայոց զի ծանոց նմա, թէ որդի է Լևոնի»¹⁸:

Թէեւ պատմական աղբիւրներում Թորոսի՝ Կիլիկիա վերադառնալու մասին կան տարբեր փաստեր, բայց այդ բոլորը անհերքելիօրէն վկայում են մի բան, այն է՝ Թորոսն իր ժողովրդին ազատագրելու նպատակով 1145-ին Կ. Պոլսից փախչում է Կիլիկիա, իր շուրջն համախմբում հայկական ուժերին, պայքար ծաւալում օտարերկրեայ նուաճողների դէմ՝ վերականգնելու Կիլիկիայի անկախ պետականութիւնն ու քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը:

Օգտագործելով պատմական աղբիւրներում յիշատակուած փաստացի տուեալները՝ Ծերենցը կերտել է բովանդակութեամբ հարուստ մի ստեղծագործութիւն: «Թորոս Լևոնի»-ն նրա առաջին ծաւալուն երկն է, որը կառուցուածքով, արծարծուած խնդիրներով առանձնայատուկ տեղ է գրաւում հայ պատմա-ուսմանթիկական վիպագրութեան մէջ:

Երբ հանգամանօրէն ուսումնասիրում ենք դասական գրողների պատմական երկասիրութիւնները, նկատում ենք, որ Ծերենցի, Բաֆֆու եւ Մուրացանի պատմավէպերում առկայ է ընդհանուր նմանութիւն արծարծուած հասարակական-քաղաքական խնդիրների, բնաւորութիւնների կերտման արուեստի, պատմական դէպքերի նկարագրման եւ, որ ամենակարեւորն է, հայրենիքի ու հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի գեղարուեստական պատկերաւորման առումով:

Ծերենցը, Բաֆֆին, Մուրացանն իրենց վէպերում արտայայտիչ կերպով պատկերել են տարբեր դարաշրջաններում ազատագրական տրամադրութիւններով շիկացած Հայաստանի փոթորկոտ կեանքը, հայ ժողովրդի մղած անձնազոհ եւ հերոսական պայքարն օտար նուաճողների դէմ, ցոյց տուել նրա հոգեկան կորովն ու վեհութիւնը, մարդկային-բարոյական անընկճելի մեծ ուժը եւ յաղթելու անսասան հաւատը:

Պատմա-վիպագրութեան խոշորագոյն այս ներկայացուցիչները հայ իրականութեան մէջ հանդէս են եկել որպէս պայքարի երգիչներ, որոնք իրենց հայրենասիրական եւ ազատաբաղձական զգացմունքներն ու խոհերն արտայայտելու համար ընտրել են պատմավէպը, որպէսզի անցեալի պանծալի հերոսների օրինակով ոգեւորեն եւ խանդավառեն ժամանակակից սերունդներին: Արուեստագէտի յատուկ վարպետութեամբ Ծերենցն ստեղծել է իր ժամանակի հետ խօսող հայրենասիրական մի երկ, որն աչքի է ընկնում լայն ընդգրկմամբ ու խոր ժողովրդականութեամբ: Ազատագրական պայքարի ոգին, ժողովրդի հերոսական անցեալի արտացոլումը, բիւզանդական բարբարոսներին եւ ներքին հարստահարիչներին խորտակելու ուսմանթիկական ոգին, Թորոսի կատարած սխրագործութիւնները վէպում արտայայտուել են այնպիսի յուզականութեամբ, որ համակում են իւրաքանչիւր ընթերցողի:

Հոգեբանական առանձին դրութիւններ, առանձին դէպքեր ու իրադարձութիւններ, հերոսների կեանքի դրամատիկական վիճակներ են պատկերուած վէպում, որոնք

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 206:

իրենց իմաստաւորումով հասցուած են դարաշրջանի գաղափարական խնդիրներին բարձունքին: Ո՞րն է հայրենասիրական այն առաւել լայն ու նշանակալից բովանդակութիւնը, որ դրսեւորուում է Մերենցի այս վէպում, եւ որը մեզ հնարաւորութիւն է տալիս ուսումնասիրելու այդ երկն ամբողջութեան մէջ: Դա հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի, նրա մաքառման կամքի ուժի ու ապագայի անխախտ հաւատի, նրա պատմական ճակատագրի այն փիլիսոփայութիւնն է, որ այս վէպում ի դէմս Մերենցի գտել է տաղանդաւոր արուեստագէտին:

Վէպի առաջին էջերից հեղինակը մեզ ներկայացնում է Կ. Պոլիսը՝ արեւելեան եւ արեւմտեան իւրօրինակ ճաշակով զարդարուած այդ քաղաքը, որն աչքի էր ընկնում ճարտարապետական հնաոճ կառուցուած տաճարներով, պերճաշուք պալատներով ու արձաններով, որոնք արտակարգ հմայք էին տալիս քաղաքին:

Մայրաքաղաքի արտաքին նկարագիրը տալուց յետոյ հեղինակը պատկերում է Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր արքունիքը, ուր թագաժառանգի ընդունելութեան կապակցութեամբ հաւաքուել էին բարձրաստիճան հոգեւորականներ՝ պատրիարքն ու մետրոպոլիտը, ազնուականներ, պալատական մեծամեծ իշխաններ եւ այլ երեւելի անձինք: Կոմնենոս կայսեր պալատի հանդիսաւոր տեսարանի մէջ արդէն որոշակիօրէն գծագրուում են քաղաքական կոնֆլիկտի բնոյթը, յետագայ գործողութիւնների զարգացման ընթացքը, եւ ակնյայտօրէն դրսեւորուում է հեղինակի դիրքորոշումը ընդհարուող կողմերի հանդէպ:

Մերենցը սկզբում միտումնաւոր նկարագրում է ազնուականութեան եւ հոգեւորականութեան, այսինքն՝ տիրապետող պաշտօնական հասարակութեան արտաքին փայլը, պալատականների եւ մասնաւորապէս արքայի սիրալիր ու հոգատար վերաբերմունքը Թորոս իշխանի նկատմամբ: «Վե՛ր կաց, որդիդ Լեւոնի,- ասում է Կոմնենոս կայսրը,- արեւ եւ ազատութիւն կը շնորհեմ քեզ, տուն ու ոռճիկ եւ ամէն պիտոյքդ գանձեն պիտի հոգացուին. ջանա՛ արժանի լինիլ բարութեանցս եւ երախտագիտութիւնն լինի քու առաքինութիւնդ», այնուհետեւ դիմելով բարձրաստիճան հոգեւորականներին՝ շարունակում է. «Իմ կրօնական դիտաւորութիւնքս ալ, սուրբ հարք, ետքը ձեզի կ'իմացնեմ եւ կը փափաքիմ, որ այս ազնուական երիտասարդին հոգեկան դաստիարակութիւնն ալ խնամք չի մոռանանք»¹⁹:

Կայսրին թուում էր՝ բարյացակամ այն վերաբերմունքը որ արտաքուստ ցուցաբերում էր թագաժառանգի նկատմամբ, ինչ-որ չափով պիտի ամոքեր նրա խոցոտուած եւ վիրաւոր սիրտը: Բայց ապարդիւն: Հանդիսաւոր խոստումներն ու պալատական միջավայրի արտաքին փայլն ու շքեղութիւնը չեն հրապուրում երիտասարդ իշխանին, չեն մեղմացնում նրա վշտերը, ընդհակառակը, նրա հոգում դեռ վաղ պատանեկան տարիներից առաջացած վրիժառութեան զգացումն է՛լ աւելի է բորբոքւում, եւ նրա սիրտը լցւում է պայքարի բուռն ցանկութեամբ: Նա սեփական աչքերով տեսնում է, որ արքունիքի այդ շքեղ արտաքին փայլի տակ թաքնուած են բիւզանդական բարձր հասարակութեան այլանդակ բարքերն ու սովորութիւնները:

Վէպում պատմւում է, թէ ինչպէս արքունիքից Թորոսը իր ծառայ Բաբգէնի հետ տարւում է մի բնակարան: Այստեղ նա հանդիպում է հայկական ծագում ունեցող մի յոյն կնոջ՝ Նւփիմէին: Սիրահարուած լինելով սկզբում Թորոսի եղբօրը, ապա Թորոսին՝ Նւփիմէն մի քանի օրում կազմակերպում է իր ամուսնութիւնը նրա հետ եւ ապա փա-

¹⁹ Ծերենց, Երկեր, Երեւան, 1957, էջ 9:

խուստը Կիլիկիա: Վէպի մեծ մասը նուիրուած է Թորոսի պատերազմական գործողութիւններին եւ ձեռք բերած իշխանութեան ամրապնդման նկարագրութեանը: Վէպն աւարտուում է Թորոսի մահով:

Այսպիսով՝ Ծերենցը եղաւ մեր պատմա-վիպասանութեան առաջին մեծ ճամբորդներից մէկը, որ, քայլելով պատմութեան քառուղիներով, անցեալի փորձով ձգտեց ոչ միայն իմաստաւորել ներկան, այլեւ լուսարձակել ապագան: Ելնելով Կիլիկիայի պատմութեան ու արդիականութեան նկատմամբ ունեցած տեւական հետաքրքրութիւնից՝ վիպասանի երախայրիքը հանդիսացած «Թորոս Լեւոնի» վէպի ստեղծման մանրամասները մեզ հաղորդում է վիպասանի շնորհաշատ դուստր Թագուկն իր նամակներում: «Թորոս Լեւոնի» վէպը լոյս տեսնելուն պէս հիացմունք է առաջացրել թէ՛ Կ. Պոլսի եւ թէ՛ Թիֆլիսի գրական շրջանակներում եւ ժողովրդի մէջ: Այն այսօր էլ մեզ հետաքրքրում է ոչ թէ որպէս սոսկ պատմական, հերոսական էջերի վերարտադրութիւն, այլ որպէս մնայուն ու այժմէական գործ:

ՆԵՐՍԵՏ ԱՐԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

